

JACEK ŚLIWAK

NIEPOKÓJ A RELIGIJNOŚĆ

Wielu autorów, np. Horney (1976, s. 53), Kepiński (1987, s. 298), Argyle (1999), dowodzi, że lęk wywiera duży wpływ na zachowania człowieka. Argyle, znany badacz stosunków międzyludzkich, pisze o następujących konsekwencjach wysokiego poziomu niepokoju i lęku: izolowanie się od innych, brak przyjaciół, egocentryzm, społeczne nieprzystosowanie, mała asertywność, skłonność do submisji. R. B. Cattell twierdzi, że osoba przeżywająca lęk charakterologiczny (czysty) charakteryzuje się obniżoną sprawnością do przystosowania się, poczuciem niepewności, brakiem zaufania do siebie i innych. Biorąc pod uwagę powyższe, podjęto temat związku między niepokojem a religijnością rozumianą jako przeżywane relacje do Boga. Celem analiz jest poszukiwanie powiązań między poziomem przeżywanego przez człowieka lęku ogólnego (EN), jawnego (NJ) i ukrytego (NU) (badanego Arkuszem Niepokoju Cattella) a przeżywanymi relacjami do Boga (badanego Kwestionariuszem Relacji Religijnych Hutsebauta). Uzyskane wyniki wykazują, że biorąc pod uwagę niepokój ogólny, jawny i ukryty oraz wyodrębnione ze względu na płeć podgrupy, na siedem badanych wymiarów relacji religijnych powiązania istotne statystycznie istnieją z czterema skalami: *buntowniwością*, *wina-lękiem*, *identyfikacją* i *współhumanitarnością*. Przy czym dwie pierwsze skale wiążą się z niepokojem dodatnio (dodatnie współczynniki korelacji), natomiast dwie następne mają wartość ujemną.

Słowa kluczowe: poziom niepokoju, struktura niepokoju, niepokój ogólny, niepokój jawny, niepokój ukryty, religijność, relacje religijne do Boga.

WSTĘP

Literatura psychologiczna dostarcza wiele dowodów na to, że istnieje związek między niepokojem a społecznym zachowaniem człowieka. Wydaje się jednak, że autorzy nie do końca są zgodni co do tego, jak obie zmienne wpływają na siebie,

DR JACEK ŚLIWAK, Katedra Psychologii Społecznej i Psychologii Religii, Instytut Psychologii KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

jaki jest kierunek tego powiązania. Dotychczasowe badania i analizy nie udzielają na ten temat jednoznacznej odpowiedzi.

I tak Horney (1976, s. 53) pisze, że lęk wywiera duży wpływ na zachowania człowieka. Jeżeli jakaś forma działalności człowieka związana jest z lękiem, to będzie on zaburzał tę działalność, powodując poczucie napięcia, zmęczenia i wyczerpania, albo będzie pozbawiał przyjemności, jaką mogłaby ta działalność dawać.

Cattell dokonał rozróżnienia pomiędzy lękiem charakterologicznym (tzw. czysty lęk) a reaktywno-sytuacyjnym (lęk jako reakcja na stres). Lęk reaktywno-sytuacyjny jest związany z aktualnie dostrzeganym przedmiotem czy sytuacją lękową, dlatego można traktować go jako bliższy pojęciu strachu, choć nie tożsamy z nim. Lęk charakterologiczny jest czymś bardziej wewnętrznym, niezależnym od warunków zewnętrznych. Jest on spowodowany słabością *ego*, siłą *superego* i naciskami sfery popędowej (Cattell, Scheier, 1967, s. 13-17). Osoba przeżywająca ten rodzaj lęku charakteryzuje się obniżoną sprawnością do przystosowania się, zmęczeniem, nadpobudliwością, napięciem, drażliwością, poczuciem niepewności, brakiem zaufania do siebie, niechęcią do podejmowania jakichkolwiek zadań – zwłaszcza nowych i trudnych. Tak pojęty niepokój ma tendencję do długotrwałego związania się z cechami osobowości i może być opóźnioną reakcją na bardzo odległe konflikty i stresy (por. Łazowski, Płużek, 1985, s. 69).

Kępiński (1987, s. 297-298) stwierdza, że pod wpływem silnych i długotrwałych bodźców lękowych następuje zahamowanie rozwoju osobowości „[...] kurczy się wolna przestrzeń człowieka, zmniejsza się jego pole decyzji, dominuje postawa «od» otoczenia [...]”. Dalej autor zauważa, że nie tylko silne bodźce, ale również słabiej działające lękotwórcze środowisko wywołuje zmiany osobowości, tyle że znacznie dyskretniejsze i mniej uchwytnie. Pośrednie działanie lęku polega m.in. na tym, że kształtują się postawy obronne i człowiek wycofuje się z kontaktów społecznych.

Maruszewski (1983, s. 335) twierdzi, że osoby z wysokim poziomem niepokoju i lęku stosują tzw. nierealistyczne mechanizmy przystosowania. Przeciwnie zachowują się osoby z niskim poziomem lęku i niepokoju, gdyż posługują się mechanizmami przystosowania, które określane są jako realistyczne.

Chlewiński (1987, s. 92), nawiązując do badań Eysencka, pisze, że neurotycy, a więc ludzie z wysokim poziomem niepokoju, odznaczają się nieśmiałością, trudnościami w kontaktach społecznych, niestałością emocjonalną, zależnością od innych, poczuciem niższości. Znany badacz stosunków międzyludzkich Argyle

(1999) pisze o następujących konsekwencjach wysokiego poziomu niepokoju i lęku: izolowanie się od innych, brak przyjaciół, egocentryzm, społeczne nieprzystosowanie, mała asertywność, skłonność do submisji.

Z kolei badania Malewskiej (1965) nad poczuciem zagrożenia a stosunkiem do innych sugerują, że dzieci z dużym poczuciem zagrożenia mają gorsze relacje interpersonalne i są np. w swoich działaniach mniej prospołeczne niż dzieci z małym poczuciem zagrożenia. Potocka-Hoster (1971), nawiązując do badań Malewskiej, stawia hipotezę, że redukując zagrożenie jednostki poprzez zaspokojenie jej potrzeb (brak zaspokojenia potrzeb jest przyczyną zwiększonego poczucia zagrożenia), można wpływać na osobę tak, żeby zachowywała się bardziej altruistycznie. Badania prowadzone przez autorkę potwierdziły powyższą hipotezę. Zaspokojenie potrzeb sprzyja przejawianiu zachowań prospołecznych, a niezaspokojenie potrzeb hamuje takie zachowania. Również z badań Jarymowicz (1979) i Śliwaka (1996, 2001) wynika, że redukując poziom niepokoju, zwiększa się gotowość do wchodzenia w poprawne relacje międzyludzkie i podejmowanie zachowań prospołecznych.

Wpływ lęku na styl komunikowania się podkreślają Grzesiuk i Trzebińska (1978). Według tych autorek osoby, u których wzrosło zagrożenie poczucia własnej wartości, komunikowały się w sposób bardziej niepartnerski, tzn. w sposób, który daje możliwości wykorzystywania innych osób do realizacji własnych zamierzeń. Obniżenie poziomu lęku sprawia, że osoby komunikują się w sposób umożliwiający im wzajemną realizację potrzeb.

Nieco odmienne sugestie o związku lęku ze społecznymi zachowaniami znajdujemy u innych autorów. Obserwacje dokonane przez Krawczyk (1972) wskazują na to, że lęk może być motywem przyjaznych kontaktów z innymi ludźmi i podejmowania działań prospołecznych. Podobnie uważa Argyle (1999, s. 27-28), który pisze, że często obserwowano, iż strach powoduje, że ludzie szukają towarzystwa innych osób. Również Schachter (por. Mika, 1984, s. 85-87), badając afiliację w sytuacjach wywołujących stany lękowe, zauważył, że te stany uaktywniają potrzebę kontaktu z drugim człowiekiem (por. także Argyle, 1999, s. 28). Fakt ten tłumaczony jest tym, że dobre relacje międzyludzkie zabezpieczają osobę przed różnymi przejawami wrogości ze strony otoczenia i dają poczucie więzi i wspólnoty, a to z kolei redukuje zagrożenie. Inaczej mówiąc, w aspekcie powyższych założeń, osoby mające dobre relacje interpersonalne mogą charakteryzować się podwyższonym poziomem lęku.

W niniejszym artykule podjęto próbę nawiązania do powyższej dyskusji dotyczącej związku między niepokojem i zachowaniem społecznym człowieka, a mówiąc bardziej szczegółowo – między niepokojem i relacjami interpersonalnymi. Relacje interpersonalne mają tu charakter szczególny, gdyż jedną ze stron takich relacji jest Bóg. Są to zatem relacje religijne. Filozofowie religii podkreślają, że dotychczasowe analizy faktu religijnego dowodzą, że człowiek (będąc religijnym S. J.) odnosi się do innej rzeczywistości „[...] traktowanej mniej lub bardziej wyraźnie jako druga, mocna osoba, od której człowiek czuje się zależny i którą uważa za najwyższą wartość” (Zdybicka, 1977, s. 166). Zdybicka (1977) akcentuje, że religia wyraźnie oznacza odniesienie (relację) człowieka do kogoś, a nie do czegoś; do kogoś, kto posiada atrybuty bytu osobowego, takie jak życie, wolność, miłość, nieśmiertelność, oraz posiada cechę świętości. Współczesna interpretacja fenomenu religijnego podkreśla zarówno personalny charakter odniesienia człowieka, jak i osobowy charakter przedmiotu religii (por. Zdybicka, 1977, s. 168). Człowiek, realizując swoją religijność, szuka – jako osoba – drugiej osoby, szuka kogoś, a nie czegoś, kto mógłby odpowiedzieć mu na pytanie o sens życia, pomóc w trudnościach życiowych, być towarzyszem życia. Człowiek szuka „Ty” transcendentnego, osobowego Absolutu i wchodzi z nim w relacje osobowe oraz nawiązuje interpersonalną komunikację. Tak więc akt religijny jest to akt ludzki, czyli świadome i celowe zachowanie się człowieka, w którym wyraża się i konstytuuje jego osobowy stosunek do osobowo rozumianego Boga (por. Zdybicka, 1977, s. 168-170). Relacje zachodzące między człowiekiem i Bogiem wzorowane są na związkach zachodzących między osobami ludzkimi, a więc model brany jest z życia społecznego, w którym człowiek żyje. Fakt, że wzorce relacji religijnych czerpane są z życia społecznego i doświadczeń przeżywanych przez człowieka wpływa na to, że kształtują się różne typy takich relacji. Jeśli relacja jest efektem przeżywanych kryzysów religijnych albo traumatycznych doświadczeń, to będzie w niej dominowała bojaźń (*tremendum*). Natomiast gdy osoba kształtowała relację na drodze zaufania, tęsknoty, to w relacji będzie przeważała miłość (*fascinosum*) (por. Otto, 1993; Jacyniak, Płużek, 1996, s. 111-139).

Podobne twierdzenia znajdują się w pracach belgijskiego psychologa religii – Dirka Hutsebauta (1980), który uważa, że relacja religijna w swej strukturze jest analogiczna do relacji międzyludzkich i że człowiek na podobieństwo rozmaitych relacji międzyludzkich wchodzi w relacje z Bogiem. Nawiązując relacje z Bogiem, jest przekonany, że Partner tej relacji jest kimś, kto go widzi, słucha jego

słów i może wejść z nim w osobowe relacje, i jest zdolny udzielić mu osobowej odpowiedzi (miłość, życzliwość, przyjaźń).

Jarosz (2004, s. 196), badając interpersonalne uwarunkowania religijności (w badaniach zastosował m.in. Skalę Relacji Religijnych do Boga – Hutsebauta), stwierdza w konkluzji swojej pracy, iż uzyskane przez niego wyniki potwierdzają „[...] teoretyczne przesłanki «przenoszenia» typów relacji interpersonalnych na obszar religijności [...]”. Autor ten pisze dalej, że wyniki prowadzonych przez niego badań upoważniają go do stwierdzenia, że występuje mocne powiązanie typów relacji do Boga z relacjami międzyludzkimi i pozytywne relacje religijne współwystępują z pozytywnymi relacjami interpersonalnymi, a negatywne relacje do Boga – z negatywnymi odniesieniami do innych ludzi (por. Jarosz, 2004, s. 198).

Biorąc powyższe pod uwagę, podjęto temat związku między niepokojem a religijnością rozumianą jako przeżywanie relacji do Boga. Celem podstawowym analiz jest poszukiwanie powiązań między poziomem i typem przeżywanego lęku przez człowieka (badanego Arkuszem Samopoznania Cattella) a typami religijności rozumianymi jako określone żywe relacje do Boga (badanego Kwestionariuszem Relacji Religijnych Hutsebauta). Podjęta będzie próba wyjaśnienia, czy i na ile poziom niepokoju łączy się z przeżywanymi relacjami do Boga. Poszukiwany będzie kierunek ewentualnego powiązania poprzez analizę poziomu niepokoju i jego typów. Zarysowany problem można bardziej szczegółowo przedstawić, nawiązując do przyjętej strategii, poprzez następujące pytania: 1. Czy istnieją powiązania między poziomem niepokoju a przeżywanymi relacjami religijnymi do Boga? 2. Czy istnieje różnica w przeżywanym relacjach do Boga między osobami o różnym poziomie niepokoju? 3. Czy różne typy niepokoju wiążą się w ten sam sposób z relacjami do Boga? 4. Czy zmienna płci modyfikuje zależności między niepokojem i różnymi jego typami a relacjami religijnymi do Boga?

W stosunku do tak postawionych pytań wysunięto hipotezy:

H1. Istnieje związek między poziomem i strukturą niepokoju a przeżywanymi relacjami religijnymi do Boga.

H2. Osoby o różnym poziomie niepokoju odmiennie przeżywają relacje religijne do Boga.

H3. Różne typy niepokoju różnie wiążą się z relacjami religijnymi.

H4. Powiązanie poziomu i typów niepokoju z przeżywanymi relacjami do Boga jest różne w populacji kobiet i mężczyzn.

I. METODY I PRÓBKA

W prezentowanych tutaj badaniach zastosowano trzy testy psychologiczne: Arkusz Samopoznania, Skalę Postaw Religijnych oraz Skalę Relacji Religijnych do Boga. Pierwsza z wymienionych metod umożliwiła wyodrębnienie grup różniących się poziomem niepokoju. Celem użycia drugiej metody było zbadanie intensywności postawy religijnej badanych osób. Zakładano, że wyodrębnione grupy nie powinny różnić się poziomem religijności. Trzeci test miał odpowiedzieć na główny problem pracy – jak wyodrębnione grupy, różniące się poziomem niepokoju, przeżywają relacje religijne do Boga.

Arkusz Samopoznania jest znaną metodą służącą do badania nasilenia i struktury niepokoju. Bezpośrednim celem badań **Arkuszem Samopoznania** jest pomiar niepokoju określonego przez pięć następujących czynników: 1. (\bar{Q}_3) – Integracja osobowości, 2. (\bar{C}) – Zrównoważenie emocjonalne, 3. (**L**) – Podejrzliwość, 4. (**O**) – Skłonność do obwiniania siebie, 5. (**Q₄**) – Silne napięcie psychiczne. Oprócz tego kwestionariusz ten mierzy niepokój jawny i ukryty. Z niepokoju jawnego osoba zdaje sobie sprawę. W niepokoju ukrytym symptomy są zakamuflowane, tak że jednostka nie uznaje ich za lęk, ale za przejaw jakichś innych cech osobowości (odczuwanie zazdrości, pragnienie rozpoczynania życia na nowo, odczuwanie złości do ludzi). Badania tym testem pozwalają ponadto na obliczenie poziomu niepokoju ogólnego, który jest sumą niepokoju jawnego i ukrytego (por. Cattell, Scheier, 1967, s. 16-17; Łazowski, Płużek, 1985; Siek, 1980, s. 299-306; 1983, s. 290-295). Obliczenia dla poszczególnych czynników dokonuje się w wynikach surowych, a następnie zamienia na steny, co umożliwia ich porównywanie w poszczególnych skalach. Wyniki w przedziale 1-3 steny uznaje się za niskie, 4-7 – średnie, a 8-10 – za wysokie (por. Cattell, Scheier, 1967, s. 13-17; także Cekiera, 1985, s. 157).

Arkusz Samopoznania Cattella został przetłumaczony na język polski w 1959 r. przez K. Hirszlą, a jego interpretacji psychologicznej dokonała Z. Płużek. Test odznacza się wysoką trafnością oraz rzetelnością (por. Siek, 1980, s. 312; Cekiera, 1985, s. 103).

Skala Postaw Religijnych, skonstruowana przez Prężynę (1968), jest przeznaczona do pomiaru intensywności postawy wobec Boga i nadprzyrodzoności.

Składa się z 30 twierdzeń¹ mających wysoką moc dyskryminacyjną. Wskaźnikiem liczbowym intensywności postawy religijnej jest suma punktów uzyskanych w poszczególnych odpowiedziach. Wysoki wynik oznacza wysoki poziom intensywności pozytywnej postawy, niski wynik wskazuje na wysoki poziom intensywności negatywnej postawy, wynik środkowy świadczy o niskiej intensywności postawy religijnej.

Zrzetelność skali (r Pearsona) wynosi 0,98 ($N = 70$). Trafność narzędzia ustalono, odwołując się do kryteriów zewnętrznych i wewnętrznych. Obliczone współczynniki wahają się od 0,67 do 0,84 i wskazują na wysoką trafność testu (por. Prężyna, 1968, 1981).

Skala Relacji do Boga. Hutsebaut, autor prezentowanej skali, zauważa, że dotychczasowe narzędzia do pomiaru postaw religijnych składają się z twierdzeń dotyczących akceptacji bądź odrzucenia religijnych dogmatów oraz twierdzeń analizujących, jakie znaczenie ma religia w życiu człowieka czy w życiu całego społeczeństwa, a zatem badających poziom religijności. Komplementarna do dotychczasowych badań byłaby analiza rzeczywistych relacji osoby do Boga² u osób wierzących. Dla psychologa ważne byłoby zatem to, jak ta relacja z Bogiem jest przeżywana, jakie są style tych relacji (por. Hutsebaut, 1980, s. 46).

Nawiązując do powyższych myśli, Hutsebaut skonstruował skalę mierzącą relację do Boga. Konstrukcja tego narzędzia była ściśle empiryczna. Nie przyjmowano z góry założeń co do rodzaju istniejących relacji. Podstawowy materiał, na którego bazie układano twierdzenia do skali, pochodził z dyskusji w grupach, wywiadów na temat religijnych doświadczeń osób, a także testów religijnych oraz innych skal. Wstępną wersją skali przeprowadzono badania, a wyniki badań poddano analizie metodą Guliksena oraz analizie czynnikowej. Pozwoliło to na ustalenie ostatecznej wersji składającej się z siedmiu podskal podstawowych i trzech dodatkowych³. W każdej podskali jest osiem twierdzeń, ocenianych na 7-stopniowej skali typu Likerta. Przy pomocy sędziów kompetentnych opisano każdą z podskal. Badany rodzaj relacji do Boga może być opisany w sposób następujący: I. Z a l e ż n o ś ć – człowiek odczuwa potrzebę pomocy Bożej, która jest ko-

¹ W tych badaniach zastosowano – za Jagiełłą (1987, s. 83) – skróconą do 20 pytań wersję Skali Intensywności Postawy Religijnej. Korelacja wyników uzyskanych w pełnej i skróconej wersji wynosi dla kobiet $r = 0,98$, a dla mężczyzn $r = 0,99$.

² Hutsebaut używa w tym miejscu określenia “*livd relation to God*”, co można by również przetłumaczyć jako żywe relacje do Boga (1980, s. 46).

³ W prezentowanych badaniach użyto tylko siedem podskal podstawowych.

nieczna dla jego istnienia. Bóg jest widziany jako ktoś, kto daje istnienie. II. A u t o n o m i a – odpowiedzialność człowieka wyrasta poprzez jego uniezależnienie się od normatywnej funkcji Boga. III. B u n t o w n i c z o ś ć – Bóg nie spełnia pewnych oczekiwań, wyzwalając bunt ze strony proszącego. IV. W i n a⁴ – jednostka doświadcza poczucia winy i czuje się osądzana przez Boga. V. I d e n t y f i k a c j a – jednostka identyfikuje się z Jezusem Chrystusem jako idealnym człowiekiem i wzorem. VI. W s p ó ł h u m a n i t a r n o ś ć – ukierunkowanie na Boga poprzez ukierunkowanie na człowieka. Bóg jest dostrzegany i odnajdywany w ludziach. VII. N o r m a e t y c z n a – Bóg jest dostrzegany jako norma, norma absolutna (por. Hutsebaut, 1980; a także Śliwak, 1988, 1993; Śliwak, Szafrąńska, 2000).

Rozpiętość wyników dla każdej skali wynosi od 8 do 56⁵. Średni współczynnik homogeniczności równa się 0,83 ($N = 266$). Rzetelność Skali Relacji do Boga waha się dla każdej z podskal z osobna od 0,48 do 0,87 (średni wynik dla całego testu – 0,83) (por. Hutsebaut, 1980). Autorem polskiego tłumaczenia testu jest W. Prężyna.

Badaniami objęto osoby głównie z terenów Lublina, Warszawy, Łodzi, Kielc, Radomia i Krakowa. Przebadano 360 osób (53,1% kobiet i 46,9% mężczyzn) w wieku od 23 do 33 lat. Średni wiek wszystkich badanych wynosił $M = 26,7$ ($SD = 2,24$). Między kobietami i mężczyznami reprezentującymi badaną populację nie ma większych różnic w zakresie wieku. Największy procent (45,1%) stanowią osoby w przedziale wiekowym 23-25 lat. Poziom wykształcenia przedstawia się następująco: 47,8% to osoby ze średnim wykształceniem, 52,8% z wyższym.

⁴ Autor testu Hutsebaut nazywa ten wymiar winą („gilt”). Taką nazwą posługiwałem się w innych opracowaniach, stosując ten test (por. Śliwak, 1993). Jednakże dalsze badania i pogłębiona analiza twierdzeń wchodzących w skład tego wymiaru nasunęła moje wątpliwości co do adekwatnego nazwania tej dymensji. Treść pytań wskazuje, iż w tym wymiarze bardziej diagnozowany jest lęk czy niepokój w stosunku do Boga niż winy. Kierowany tymi wątpliwościami, a zarazem tym, żeby nie odchodzić za daleko od intencji Autora testu, w dalszej części pracy wymiar ten nazywam „wina-lęk”.

⁵ W wersji oryginalnej skala jest 5-stopniowa, a rozpiętość wyników wynosi od 8 do 40. Informacja ta byłaby ważna przy porównywaniu wyników badań polskich i belgijskich.

II. ANALIZA UZYSKANYCH WYNIKÓW

Prezentację wyników badań rozpoczęto od wyodrębnienia grup różniących się poziomem niepokoju, a następnie poszukiwano różnic międzygrupowych w przeżywanych relacjach religijnych do Boga. Ilościową analizę danych empirycznych przeprowadzono, opierając się na wynikach średnich i odchyleniach standardowych. Stosując strategię różnicowania grup, posłużono się analizą wariancji ANOVA do oceny istotności różnic pomiędzy średnimi w nieskorelowanych grupach badanych osób, zaś istotność różnic między wyodrębnionymi grupami oceniono za pomocą testu porównań wielokrotnych Scheffego. Dodatkowo przeprowadzono analizy korelacyjne. Na podstawie testu r Pearsona skorelowano wyniki badanych osób w poziomie niepokoju ogólnego (EN), jawnego (NJ) i ukrytego (NU) oraz siedmiu skalach relacji religijnych do Boga. W celu zachowania większej przejrzystości analiz interpretacje wyników ograniczono do tych skal, w których opisywane związki osiągnęły poziom istotności statystycznej⁶.

1. *Zróżnicowanie badanej populacji w zakresie poziomu niepokoju*

Dzięki zastosowaniu w niniejszych badaniach Arkusza Samopoznania Cattella możliwe było zróżnicowanie badanej populacji w zakresie poziomu niepokoju ogólnego, niepokoju jawnego i niepokoju ukrytego. W każdym z tych zakresów niepokoju wyodrębniono grupę z wynikami wysokimi, średnimi i niskimi⁷. Dodatkowo takiego samego podziału, na grupę z wysokim, średnim i niskim niepokojem (ogólnym, jawnym i ukrytym), dokonano w obrębie podgrupy kobiet i mężczyzn na podstawie odchylenia ćwiartkowego (Q). W tym celu obliczono pierwszy (Q₁) i trzeci (Q₃) kwartył oraz medianę (Me). Osoby, które uzyskały wyniki znajdujące się poniżej pierwszego kwartyła, utworzyły grupę o niskim poziomie niepokoju (ogólnego, jawnego i ukrytego). Osoby, których wyniki znalazły się powyżej trzeciego kwartyła, utworzyły grupę o wysokim poziomie niepokoju (ogólnego, jawnego i ukrytego). Natomiast osoby, których wyniki oscy-

⁶ Obliczenia przeprowadzono za pomocą pakietu statystycznego SPSS/PC w Ośrodku Obliczeniowym KUL.

⁷ Arkusz Samopoznania skonstruowany jest w ten sposób, że umożliwia obliczanie poziomu niepokoju jawnego (NJ) i ukrytego (NU) w tzw. wynikach surowych, natomiast niepokój ogólny (EN) z wyników surowych przeliczany jest na steny. W prezentowanych tu obliczeniach zastosowano taką właśnie procedurę.

lowały w obrębie mediany, utworzyły grupę o średnim poziomie niepokoju (ogólnego, jawnego i ukrytego). Identycznie wglądała procedura wyodrębniania grup różniących się poziomem niepokoju w obrębie płci⁸.

2. Intensywność postawy religijnej grup różniących się poziomem niepokoju

Ponieważ intensywność postawy religijnej mogłaby wpływać na przeżywane relacje religijne, postanowiono sprawdzić, czy wyodrębnione grupy są w miarę jednolite w zakresie tej zmiennej (intensywności postawy religijnej). W tym celu poddano analizie wyniki osób w zakresie intensywności postawy religijnej (Skala Postaw Religijnych W. Preżyny). Uzyskane wyniki świadczą o tym, że wyodrębnione grupy (o zróżnicowanym poziomie niepokoju) nie różnią się w sposób istotny statystycznie pod względem intensywności postawy religijnej. Można zatem stwierdzić, że są to w miarę jednolite grupy jeżeli chodzi o intensywność postawy religijnej i zmienna ta nie modyfikuje przeżywanych relacji religijnych do Boga.

3. Relacje religijne do Boga w wyodrębnionych grupach o różnym poziomie niepokoju ogólnego (EN)⁹

Trzy grupy o odmiennym poziomie niepokoju ogólnego (EN) porównano w zakresie przeżywanych relacji religijnych do Boga. Analiza uzyskanych wyników odnosi się najpierw do grup zasadniczych, a następnie do grup szczegółowych (wyodrębnionych ze względu na płeć). Otrzymane wyniki prezentuje tabela 1 (a, b, c).

⁸ W dalszej części artykułu, w celu pewnego uproszczenia, trzy grupy różniące się poziomem niepokoju ogólnego, jawnego i ukrytego będą zamiennie nazywane grupami: wysoką (W), średnią (S) i niską (N).

⁹ Fragment niniejszego artykułu, dotyczący związku między niepokojem ogólnym (EN) a relacjami religijnymi, był referowany na Międzynarodowym Sympozjum we Lwowie zatytułowanym: „Psychologiczne Problemy Społeczeństwa w Okresie Transformacji” (wrzesień 2003).

Tab. 1. Porównanie trzech badanych grup – **niepokój ogólny**: wysoki (W), średni (S) i niski (N) w zakresie wyników w skali Relacje Religijne do Boga; wyniki analizy wariancyjnej ANOVA oraz test porównań wielokrotnych Scheffego

a) grupa zasadnicza (K + M)

Niepokój ogólny (EN)	W n – 78		S n – 52		N n – 73		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	42,95	9,87	42,40	10,28	43,79	10,25	0,30	n.i.	W:N***, S:N* W:N***
Autonomia	26,99	9,08	28,17	9,42	27,40	9,43	0,25	n.i.	
Buntowniczość	25,09	9,60	23,48	8,91	19,47	7,91	7,93	0,000	
Wina-lęk	30,32	8,32	26,88	8,12	23,50	8,35	12,87	0,000	
Identyfikacja	40,90	7,47	41,83	7,90	43,55	8,57	2,11	n.i.	
Współhumanitarność	40,78	9,64	40,60	8,61	41,40	9,41	0,14	n.i.	
Norma etyczna	41,94	8,96	42,42	9,32	42,96	9,44	0,23	n.i.	

* różnice między średnimi na poziomie $p < 0,05$; *** różnice między średnimi na poziomie $p < 0,001$

b) podgrupa kobiet

Niepokój ogólny (EN)	W n – 43		S n – 87		N n – 60		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	44,37	8,31	44,39	7,70	44,90	8,68	0,08	n.i.	W:N***, S:N*** W:N***, S:N*** S:N*
Autonomia	26,81	8,63	29,05	8,75	26,13	8,88	2,20	n.i.	
Buntowniczość	25,67	9,79	24,21	9,06	18,67	7,40	10,15	0,000	
Wina-lęk	30,79	8,69	30,70	8,55	21,43	7,20	26,49	0,000	
Identyfikacja	40,91	7,75	40,94	6,91	44,28	8,03	4,14	0,017	
Współhumanitarność	41,56	9,37	41,56	7,49	43,35	8,20	1,17	n.i.	
Norma etyczna	42,19	8,33	42,19	7,38	43,77	8,82	0,59	n.i.	

c) podgrupa mężczyzn

Niepokój ogólny (EN)	W n – 35		S n – 28		N n – 43		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	41,20	11,39	41,14	12,00	41,88	11,46	0,05	n.i.	
Autonomia	27,20	9,73	27,75	10,45	29,21	10,10	0,42	n.i.	
Buntowniczość	24,37	9,45	23,79	9,22	21,86	8,38	0,84	n.i.	
Wina-lęk	29,74	7,93	26,25	7,31	26,21	8,32	2,30	n.i.	
Identyfikacja	40,89	7,23	41,86	9,35	41,37	9,43	0,10	n.i.	
Współhumanitarność	39,83	10,02	38,71	10,03	38,81	10,12	0,13	n.i.	
Norma etyczna	41,63	9,78	41,57	10,57	40,91	10,48	0,06	n.i.	

Biorąc pod uwagę siedem badanych wymiarów relacji religijnych do Boga, na podstawie analizy wariancyjnej ANOVA stwierdzono różnice istotne statystycznie między grupami w dwóch skalach: *buntowniczność* oraz *wina-lęk*. Największą różnicę ($F = 12,87$; $p < 0,000$) między grupami o odmiennym poziomie niepokoju ogólnego odnotowuje się w skali *wina-lęk*. Różnica między wyodrębnionymi grupami w skali *buntowniczność* jest mniejsza ($F = 7,93$; $p < 0,000$), ale również bardzo istotna statystycznie. W podgrupie kobiet różnice również dotyczą skal *buntowniczność* ($F = 10,15$; $p < 0,000$) oraz *wina-lęk* ($F = 26,49$; $p < 0,000$), ale wskaźniki różnic są zdecydowanie większe niż w grupach zasadniczych. Dodatkowo w podgrupie kobiet odnotowano różnicę istotną statystycznie w skali *identyfikacja* (ANOVA – $F = 4,14$). Przeprowadzone analizy nie ujawniły żadnych różnic na poziomie istotnym statystycznie w podgrupach mężczyzn.

W dalszej części artykułu omówione zostały trzy skale, w których stwierdzono różnice istotne statystycznie, poczynając od tej, w której różnica międzygrupowa jest największa, czyli *wina-lęk*, następnie *buntowniczność* i na końcu *identyfikacja*.

Wina-lęk. Człowiek ma poczucie winy i czuje się osądzany przez Boga. Na podstawie testu porównań wielokrotnych Scheffego można stwierdzić, że tak rozumiana relacja religijna do Boga różnicuje bardzo istotnie statystycznie ($p < 0,000$) dwie z wyodrębnionych grup – z wysokim i niskim poziomem niepokoju ogólnego. Najwyższy średni wynik w tej skali uzyskała grupa z wysokim niepokojem ogólnym ($M = 30,32$; $SD = 8,32$), następnie grupa ze średnim niepokojem ($M = 26,88$; $SD = 8,12$) oraz grupa z niskim niepokojem ($M = 23,50$; $SD = 8,35$). Wielkość odchylenia standardowego we wszystkich grupach jest zbliżona, co mogłoby świadczyć o podobnej spójności grup zasadniczych w ocenie tego wymiaru. Uzyskane wyniki dowodzą, że osoby z najniższym niepokojem ogólnym w najmniejszym stopniu, spośród trzech opisywanych grup, przeżywają lęk i poczucie winy w relacjach religijnych do Boga. Relacje religijne nasycone lękiem i poczuciem winy są najbardziej charakterystyczne dla grupy z wysokim poziomem niepokoju ogólnego.

Wyniki przedstawiające wymiar *wina-lęk* w podgrupach kobiet i mężczyzn (por. tab. 1b i c) zdają się wskazywać, że różnice w grupach zasadniczych są przede wszystkim pochodnymi różnic wśród badanych kobiet, gdyż w podgrupie mężczyzn nie stwierdza się żadnych różnic istotnych statystycznie. W podgrupie kobiet średnie wyniki układają się podobnie jak w grupie zasadniczej: najwyższy wynik uzyskują kobiety z wysokim ($M = 30,79$; $SD = 8,69$), następnie ze średnim

($M = 30,70$; $SD = 8,55$) oraz z niskim poziomem niepokoju ogólnego ($M = 21,43$; $SD = 7,20$). Tu jednak należy dodać, że średnie wyniki grupy wysokiej (W) i średniej (S) są niemal identyczne, podczas gdy wynik grupy niskiej (N) zdecydowanie odbiega od wyniku dwóch wcześniejszych grup. Taki układ wyników sprawia, że między grupami istnieją różnice bardzo istotne statystycznie, i to nie tylko między grupą z wysokim i niskim poziomem niepokoju ogólnego ($p < 0,000$), ale również między grupami ze średnim i niskim poziomem niepokoju ogólnego ($p < 0,000$). Średni wynik uzyskany przez kobiety z niskim poziomem niepokoju ogólnego pozwala stwierdzić, że osoby te w relacjach religijnych do Boga nie przeżywają (albo tylko w minimalnym stopniu odczuwają) lęku i poczucia winy wobec Boga. Dodatkowo obliczone współczynniki korelacji (por. aneks, tab. 1) potwierdzają powyższe analizy. W grupie zasadniczej stwierdzono silne pozytywne powiązanie między poziomem niepokoju ogólnego i skalą *wina-lęk* ($r = 0,331$; $p < 0,000$), jeszcze wyższy współczynnik odnotowano w podgrupie kobiet ($r = 0,463$; $p < 0,000$), nie stwierdzono natomiast związku między tymi zmiennymi w podgrupie mężczyzn.

Buntowniczść. Test porównujący każdą grupę z każdą (Scheffego) pokazuje, że w przypadku skali *buntowniczść* stwierdzone różnice obejmują wszystkie grupy: z wysokim, średnim i niskim niepokojem ogólnym. Największa różnica – bardzo istotna statystycznie ($p < 0,000$) – występuje między grupą wysoką (W) i niską (N), zaś między grupą ze średnim niepokojem ogólnym i niskim różnica jest istotna statystycznie ($p < 0,05$). W omawianej skali (*buntowniczść*) najwyższy średni wynik uzyskała grupa z wysokim poziomem niepokoju ogólnego ($M = 25,09$; $SD = 9,60$), następnie grupa ze średnim poziomem niepokoju ogólnego ($M = 23,48$; $SD = 8,91$) oraz grupa z niskim poziomem niepokoju ogólnego ($M = 19,47$; $SD = 7,91$). Najbardziej jednorodna pod względem wyników w skali *buntowniczści* jest grupa niska (N), która charakteryzuje się najmniejszym odchyleniem standardowym; natomiast najmniej jednorodna w ocenie tego wymiaru jest grupa wysoka (W), której odchylenie standardowe jest największe. Badane osoby z wysokim poziomem niepokoju ogólnego (W) wykazują w relacjach religijnych do Boga największą buntowniczść; mniejszą buntowniczścią charakteryzuje się grupa ze średnim poziomem niepokoju ogólnego (S), a najniższą – badani z niskim poziomem tego typu niepokoju. Oznacza to, że osoby z grupy wysokiej (W) i średniej (S), bardziej niż osoby z grupy niskiej (N), są w stosunku do Boga krytyczne, buntują się przeciwko Bogu, gdy nie spełnia On ich oczekiwań, gdy nie wysłuchuje ich prośb. Bóg jawi się tym osobom jako ktoś, kto jest

zamknięty na niedolę człowieka. Ta charakterystyka jest najbardziej typowa dla osób z wysokim poziomem niepokoju ogólnego, w mniejszym stopniu w stosunku do osób ze średnim niepokojem ogólnym. Najmniejszą buntowniczość w relacjach religijnych do Boga przejawiają osoby z niskim poziomem niepokoju ogólnego.

Wyniki analizy wariacyjnej ANOVA oraz testu porównań wielokrotnych Scheffego znajdują potwierdzenie w dodatkowo przeprowadzonych analizach korelacyjnych (r Pearsona) (por. aneks 1). Procedura ta ujawniła, że niepokój ogólny jest pozytywnie związany z wymiarem *buntowniczości*, co oznacza, że im wyższy jest poziom niepokoju ogólnego, tym większa buntowniczość.

Wyniki grup szczegółowych kobiet i mężczyzn przedstawia tabela 1 (b i c). Najbardziej charakterystyczne w prezentowanych wynikach podgrup wyodrębnionych ze względu na płeć wydaje się to, że nie wystąpiły różnice międzygrupowe w populacji mężczyzn. Żadna z siedmiu skal badających relacje do Boga nie różnicuje grup o odmiennym poziomie niepokoju ogólnego.

Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja w populacji kobiet. Tu – podobnie jak w grupie zasadniczej – odnotowano różnice na poziomie istotnym statystycznie między wyodrębnionymi grupami w skali *buntowniczości*. Znamienne wydaje się to, że grupa ze średnim niepokojem ogólnym uzyskuje na wymiarze buntowniczości wynik ($M = 24,21$; $SD = 9,06$), który jest zbliżony do grupy z wysokim poziomem niepokoju ogólnego ($M = 25,67$; $SD = 9,79$). Wynik ten sprawia, że różnica między grupą średnią i niską jest bardzo istotna statystycznie ($p < 0,000$), podczas gdy w grupie zasadniczej była na poziomie istotnym statystycznie ($p < 0,05$). Oznacza to, że kobiety z obu grup, tzn. z wysokim i średnim niepokojem ogólnym, wykazują zdecydowanie większą buntowniczość w stosunku do Boga niż kobiety z niskim niepokojem ogólnym, które uzyskały stosunkowo niski średni wynik na wymiarze *buntowniczości* ($M = 18,67$; $SD = 7,40$), niższy niż grupa zasadnicza, i w tej ocenie są grupą najbardziej jednorodną (najniższe odchylenie standardowe).

Identyfikacja. Autor skali, Hutsebaut, definiuje ten wymiar jako: „identyfikowanie się z Jezusem Chrystusem jako idealnym człowiekiem i wzorem do naśladowania”. Nie odnotowano tutaj różnic istotnych statystycznie w grupach zasadniczych, podobnie zresztą jak i w podgrupie mężczyzn. Natomiast inaczej wygląda sytuacja w podgrupie kobiet. Test porównań wielokrotnych ujawnił, że między grupami ze średnim i niskim poziomem niepokoju występuje różnica istotna statystycznie ($p < 0,05$). Na podstawie średnich wyników uzyskanych przez

wyodrębnione grupy (grupa **W** – $M = 40,91$, $SD = 7,75$; grupa **S** – $M = 40,94$, $SD = 6,91$; grupa **N** – $M = 44,28$, $SD = 8,03$) można wysunąć wniosek, że kobiety z niskim poziomem lęku ogólnego w relacjach religijnych najbardziej identyfikują się z Chrystusem jako idealnym człowiekiem i wzorem i chciałyby go naśladować. Zastosowana procedura korelacyjna (por. aneks, tab. 10) wskazuje na silny negatywny związek tych dwóch zmiennych w podgrupie kobiet ($r = -0,234$; $p < 0,001$). Wynik ten dowodzi, że w przypadku badanych kobiet im większy jest poziom niepokoju ogólnego, tym mniejsza gotowość do identyfikowania się i naśladowania Chrystusa.

Wskaźnik poziomu niepokoju ogólnego (EN), badany za pomocą testu Arkusza Samopoznania Cattella, otrzymujemy przez zsumowanie poziomu niepokoju jawnego (NJ) i niepokoju ukrytego (NU). Celowe wydaje się zatem pogłębienie analiz i poszukiwanie powiązań między tymi dwoma typami niepokoju a przeżywanymi relacjami religijnymi do Boga. W kolejnym punkcie niniejszego artykułu zaprezentowano analizy dotyczące powiązań między poziomem niepokoju jawnego i przeżywanymi relacjami religijnymi.

4. Relacje religijne do Boga w wyodrębnionych grupach o różnym poziomie niepokoju jawnego (NJ)

Niepokój jawny rozumiany jest jako zdawanie sobie sprawy przez osobę z własnego niepokoju. Człowiek uświadamia sobie, że takie zachowania, jak zmiana zainteresowań innymi ludźmi, odczuwanie zazdrości czy niemożność pogodzenia się z odmową mogą być symptomami niepokoju.

Podobnie jak w przypadku niepokoju ogólnego, tak i tu wyodrębniono trzy grupy różniące się poziomem niepokoju jawnego i dokonano analizy przeżywanego przez te grupy relacji religijnych do Boga. Wyniki tych analiz w grupach zasadniczych i w podgrupach kobiet i mężczyzn prezentuje tabela 2 (a, b, c).

Tab. 2. Porównanie trzech grup – **niepokój jawny**: wysoki (W), średni (S) i niski (N) w zakresie wyników w skali Relacje Religijne do Boga: wyniki analizy wariacyjnej ANOVA oraz test porównań wielokrotnych Scheffego

a) grupa zasadnicza (K + M)

Niepokój jawny	W n - 97		S n - 91		N n - 90		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	44,21	8,24	43,19	9,52	42,00	10,43	1,28	n.i.	W:N* W:N***, W:S*
Autonomia	26,85	8,51	27,71	9,55	28,49	9,88	0,73	n.i.	
Buntowniczość	24,23	9,52	23,85	9,45	20,81	7,72	4,02	0,019	
Wina-lęk	30,92	8,58	27,62	8,89	25,57	8,07	9,42	0,000	
Identyfikacja	41,12	6,96	42,62	7,39	40,94	8,85	1,28	n.i.	
Współhumanitarność	41,72	8,23	41,00	9,34	39,39	9,57	1,61	n.i.	
Norma etyczna	42,82	7,75	42,78	8,29	41,04	10,18	1,22	n.i.	

b) podgrupa kobiet

Niepokój jawny	W n - 45		S n - 47		N n - 46		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	45,07	6,23	44,85	7,90	44,96	8,71	0,01	n.i.	W:N***, S:N*** W:N***, S:N***
Autonomia	27,27	7,84	27,64	10,02	27,02	8,95	0,06	n.i.	
Buntowniczość	24,64	9,15	24,49	9,18	17,61	6,06	10,84	0,000	
Wina-lęk	30,93	8,24	29,26	8,75	21,52	7,54	17,19	0,000	
Identyfikacja	40,84	7,20	42,21	8,36	44,11	7,68	2,03	n.i.	
Współhumanitarność	42,69	7,42	42,28	8,62	43,15	7,55	0,14	n.i.	
Norma etyczna	43,00	6,87	42,72	7,40	43,70	9,18	0,19	n.i.	

c) podgrupa mężczyzn

Niepokój jawny	W n - 41		S n - 40		N n - 44		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	42,07	10,11	40,28	12,81	42,25	10,68	0,39	n.i.	W:S**
Autonomia	27,12	9,93	28,13	10,27	28,98	9,81	0,37	n.i.	
Buntowniczość	24,83	9,05	23,20	10,34	22,41	8,88	0,072	n.i.	
Wina-lęk	30,93	7,66	25,65	7,50	27,43	7,54	5,12	0,007	
Identyfikacja	40,93	7,65	41,20	9,95	41,14	8,28	0,01	n.i.	
Współhumanitarność	40,02	9,10	39,28	11,46	39,16	9,77	0,09	n.i.	
Norma etyczna	42,68	8,83	41,03	11,83	40,91	10,10	0,38	n.i.	

Przeprowadzona analiza wariancyjna ANOVA ujawniła, że między wyodrębnionymi grupami o odmiennym poziomie niepokoju jawnego (NJ) istnieją, podobnie jak w przypadku niepokoju ogólnego (EN), różnice istotne statystycznie w dwóch skalach: *buntowniczność* oraz *wina-lęk*. Zdecydowanie większe różnice międzygrupowe istnieją w skali *wina-lęk* ($F = 9,42$; $p < 0,000$) niż w skali *buntowniczność* ($F = 4,02$; $p < 0,019$).

Również wśród kobiet stwierdzono różnice międzygrupowe w tych samych skalach, ale są to różnice znacznie większe niż w grupach zasadniczych: *buntowniczność* $F = 10,84$; $p < 0,000$; *wina-lęk* – $F = 17,19$; $p < 0,000$. O ile różny poziom niepokoju ogólnego (EN) nie różnicował podgrupy mężczyzn, o tyle w przypadku niepokoju jawnego (NJ) analiza ujawniła takie różnice w skali *wina-lęk* (ANOVA $F = 5,12$; $p < 0,007$).

Ponieważ z przeprowadzonej analizy wynika, że w niepokoju jawnym (NJ), w obrębie grup zasadniczych, jak i wyróżnionych ze względu na płeć, różnice międzygrupowe dotyczą tych samych skal co w niepokoju ogólnym (EN), postanowiono pominąć ich szczegółowe omówienie.

5. Relacje religijne do Boga w wyodrębnionych grupach niepokoju ukrytego (NU)

W dalszej części niniejszego artykułu poddano analizie – pod względem przeżywanych relacji religijnych do Boga – trzy grupy o odmiennym poziomie niepokoju ukrytego (NU). Niepokój ukryty rozumiany jest w ten sposób, że osoba nie zdaje sobie sprawy z własnego niepokoju, a symptomy niepokoju ukrytego, takie jak zmiany zainteresowań ludźmi, odczuwanie zazdrości czy niemożność pogodzenia się z odmową, traktują jako przejawy posiadanych przez siebie cech osobowości.

Wyniki uzyskane przez grupy zasadnicze i podgrupy kobiet i mężczyzn prezentuje kolejna tabela (3 – a, b i c).

Tab. 3. Porównanie trzech grup – **niepokój ukryty**: wysoki (W), średni (S) i niski (N) w zakresie wyników w skali Relacje Religijne do Boga: wyniki analizy wariancyjnej ANOVA oraz test porównań wielokrotnych Scheffego

a) grupa zasadnicza (K+M)

Niepokój ukryty	W n – 95		S n – 76		N n – 84		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	43,63	8,94	43,86	9,08	43,70	8,49	0,01	n.i.	W:N** W:N***, S:N***
Autonomia	27,04	8,83	27,32	9,49	27,35	8,83	0,03	n.i.	
Buntowniczność	25,02	9,40	23,09	9,59	20,55	9,40	5,36	0,005	
Wina-lęk	30,36	8,29	29,07	9,18	24,08	8,29	13,13	0,000	
Identyfikacja	41,04	6,68	42,75	7,87	43,38	6,68	2,25	n.i.	
Współhumanitarność	40,28	8,85	42,13	7,79	41,33	8,85	0,94	n.i.	
Norma etyczna	42,36	8,17	43,19	8,45	42,81	8,17	0,21	n.i.	

b) podgrupa kobiet

Niepokój ukryty	W n – 43		S n – 46		N n – 45		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	43,74	8,11	45,80	7,35	44,44	8,97	0,74	n.i.	W:N*** W:N***, S:N*** W:N*
Autonomia	27,07	8,49	27,65	9,07	26,78	8,49	0,12	n.i.	
Buntowniczność	25,98	9,85	21,89	8,85	20,04	9,62	4,53	0,013	
Wina-lęk	30,44	7,73	30,74	8,99	20,89	7,62	21,20	0,000	
Identyfikacja	39,65	7,04	42,87	7,00	44,11	8,37	4,13	0,018	
Współhumanitarność	39,95	8,76	42,83	8,04	43,58	8,28	2,29	n.i.	
Norma etyczna	42,02	8,18	43,22	7,43	43,27	8,67	0,33	n.i.	

c) podgrupa mężczyzn

Niepokój ukryty	W n – 45		S n – 42		N n – 40		Różnice ANOVA		Test porównań wielokrotnych Scheffego
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i> <	
Zależność	41,16	10,81	42,43	8,96	42,38	11,33	0,21	n.i.	W:N*
Autonomia	28,20	10,51	28,52	8,88	29,05	9,83	0,08	n.i.	
Buntowniczność	24,76	9,44	23,69	10,22	21,75	9,04	1,06	n.i.	
Wina-lęk	29,84	8,46	28,55	8,31	25,28	7,86	3,42	0,036	
Identyfikacja	40,73	7,29	41,38	8,71	41,68	9,14	0,14	n.i.	
Współhumanitarność	39,00	9,77	40,45	9,69	39,23	10,39	0,26	n.i.	
Norma etyczna	40,87	10,04	41,93	9,59	41,55	10,33	0,13	n.i.	

Na podstawie analizy wariancyjnej ANOVA można stwierdzić, że skalą najbardziej różnicującą wyodrębnione grupy jest – podobnie jak w przypadku niepokoju ogólnego i jawnego – skala *wina-lęk* ($F = 13,13$; $p < 0,000$) oraz *buntowniczność* ($F = 5,36$; $p < 0,005$). Podobnie przedstawia się sytuacja w podgrupie kobiet (*wina-lęk*: $F = 2120$; $p < 0,000$; *buntowniczność*: $F = 4,53$; $p < 0,018$), ale tu dodatkowo wystąpiła różnica międzygrupowa w skali *identyfikacja* ($F = 4,13$; $p < 0,018$). Grupy mężczyzn charakteryzujących się odmiennym poziomem niepokoju ukrytego różnicuje tylko skala *wina-lęk* ($F = 3,42$; $p < 0,036$).

Podobnie jak w niepokoju jawnym, tak i tu (w niepokoju ukrytym) pominięto opis istotnych statystycznie różnic międzygrupowych w poszczególnych skalach, gdyż dotyczy tych samych wymiarów co w niepokoju ogólnym i jawnym. Scharakteryzowano tylko jedną skalę, o której wcześniej nie było mowy, a mianowicie *współhumanitarność*.

Współhumanitarność. Analiza korelacyjna (por. w aneks, tab. 6) ujawniła jeszcze jedno powiązanie między poziomem niepokoju ukrytego a wymiarami relacji religijnych. Taką skalą okazała się *współhumanitarność*. W podgrupie kobiet stwierdzono ujemne powiązanie między tymi zmiennymi ($r = -0,165$; $p < 0,023$). Można na tej podstawie wnosić, że jeżeli u kobiet wzrasta poziom niepokoju ukrytego, to w relacjach religijnych przejawia się to obniżaniem się współhumanitarności, co oznacza, że Bóg nie jest dostrzegany i odnajdywany w innych ludziach.

6. Charakterystyka wyodrębnionych grup o różnym poziomie niepokoju pod względem ich przeżywanych relacji do Boga

Przedstawione wyniki badań trzech grup różniących się poziomem niepokoju ogólnego, jawnego i ukrytego pozwalają na ich charakterystykę w zakresie przeżywanych relacji religijnych do Boga. Poniżej zaprezentowana została osobno charakterystyka osób z wysokim, niskim i średnim poziomem niepokoju. Ponieważ wiele zależności w badanych relacjach religijnych jest wspólnych dla wysokiego poziomu niepokoju ogólnego, jawnego i ukrytego, będzie on dalej omawiany łącznie – jako wysoki poziom niepokoju. Podobnie odniesiemy się do niskiego i średniego poziomu niepokoju.

Wysoki poziom niepokoju – osoby tego typu charakteryzują się gorszymi niż pozostali badani relacjami religijnymi i bardziej negatywnym stosunkiem do Boga i nadprzyrodzoności w rozumieniu religii chrześcijańskiej. Fakt ten znajduje

odzwierciedlenie w wyższej niż pozostałe grupy ocenie takich wymiarów religijności, jak *buntowniczność* oraz *wina-lęk*. Wyniki w tych skalach świadczą o tym, że osoby z podwyższonym niepokojem są skłonne, bardziej niż pozostali badani, buntować się przeciwko Bogu, gdy nie spełnia On ich oczekiwań. Osoby „zawiedzione” przez Boga mogą nabierać przekonania, że Bóg tak naprawdę wcale albo tylko w niewielkim stopniu interesuje się człowiekiem, zaczynają wątpić w Jego sprawiedliwość, gdyż w życiu spotyka je to, na co nie zasługują, oceniają Boga jako zbyt surowego. Im wyższy jest poziom przeżywanego niepokoju (ogólnego, jawnego czy ukrytego), tym większy bunt. Ponadto osoby z wysokim poziomem niepokoju w relacjach religijnych doświadczają poczucia winy i czują się kontrolowane i osądzone przez Boga. W tej kontroli i osądzie Bóg spostrzegany jest jako sędzia bardzo surowy, a na dodatek tajemniczy, nie bardzo zrozumiały. Taki obraz Boga wzmacnia niepokój i obawę człowieka, że w każdej chwili, teraz albo gdy stanie przed Bogiem, może zostać surowo ukarany za czyny, które się Bogu nie podobają. Człowiek tak spostrzegający Boga buduje relację z Nim na podłożu strachu. Można by chyba wysunąć sugestię, że taki rodzaj relacji jest mocno niedojrzały. Na podstawie współczynników korelacji można wnosić, że osoby z podwyższonym poziomem niepokoju ukrytego w mniejszym stopniu gotowe są identyfikować się z Chrystusem jako idealnym człowiekiem i doskonałym wzorem. Osoby takie w mniejszym stopniu będą skłonne kształtować swoje życie, opierając się na nauce zawartej w Ewangeli. Może to oznaczać, że takie cechy, jak miłosierdzie, zrozumienie dla innych, otwarcie się na ludzi, dobre relacje interpersonalne, są dla tych osób raczej odległe. Utożsamianie się z Chrystusem wymaga, jak pisze autor testu – Hutsebaut (1980, s. 38; por. także Śliwak, 1993, 2000), otwarcia się na innych ludzi, utrzymywania dobrych relacji z innymi oraz pełnego zaufania do drugiej osoby.

Wyniki uzyskane w podgrupie kobiet zdają się dowodzić, że powyższa charakterystyka jest jeszcze bardziej typowa dla kobiet, gdyż siła powiązań między omawianymi zmiennymi, wyrażona we współczynnikach korelacji, jest jeszcze wyższa niż w grupach zasadniczych. Dodatkowo u badanych kobiet z wysokim poziomem niepokoju ukrytego stwierdzono negatywne związki ze skalą *współ-humanitarność*, co oznacza, że kobiety z wysokim niepokojem ukrytym w mniejszym stopniu realizują swoją religijność poprzez dostrzeganie i odnajdywanie Boga w innych ludziach. Kobiety z wysokim niepokojem ukrytym nie realizują (albo tylko w niewielkim stopniu realizują) swoją religijność, orientując się na innego człowieka. Zapominają, że przyjaźń z Bogiem dokonuje się także poprzez

miłość do innych ludzi, przebywanie między nimi i przyjaźnienie się z innymi osobami. Odwołując się ponownie do słów autora testu Hutsebauta (1980) można wyciągnąć wniosek, że podwyższony niepokój ukryty kobiet przekłada się na relacje międzyludzkie i relacje z Bogiem.

Niski poziom niepokoju – charakteryzując osoby tego typu, należy zauważyć zdecydowanie niższe wyniki, przede wszystkim w porównaniu z grupą o wysokim poziomie niepokoju, w skalach *buntowniczność* oraz *wina-lęk*. Przeciętne wyniki uzyskiwane na skali *buntowniczność* przez osoby z niskim poziomem niepokoju przemawiają za tym, że odrzucają one (albo tylko w znacznie mniejszym stopniu uwzględniają) możliwość buntowania się przeciwko Bogu, nawet wtedy, gdy On nie spełnia ich prośb i oczekiwań. Można zatem domniemywać, zgodnie zresztą z intencją Hutsebauta (1980), że taki stosunek do Boga ma swoje odbicie w relacjach interpersonalnych. Osoby, które przeżywają dobre relacje z Bogiem, mają również dobre relacje z innymi ludźmi, są przyjacielskie i nastawione prospołecznie, dostrzegają trudne sprawy i problemy innych ludzi, są wrażliwe na ich potrzeby. Powyższa interpretacja dotycząca osób z niskim poziomem niepokoju znajduje potwierdzenie w pracach tych autorów, którzy twierdzą, że niski poziom niepokoju pozytywnie wpływa na zachowanie społeczne, w tym przeżywane relacje interpersonalne, a dalej również na relacje religijne do Boga (por. Kepiński, 1987; Horney, 1976; Jarymowicz, 1979; Śliwak, 2001). Ponadto osoby charakteryzujące się niskim poziomem niepokoju ogólnego, jawnego czy ukrytego w znacznie mniejszym stopniu przeżywają w swoich relacjach do Boga winę¹⁰ i lęk, nie czują się ciągle kontrolowane i osądzone przez Boga. Ich relacja z Bogiem oparta jest bardziej na ufności w miłosierdzie Boże niż na lęku, że jest On bezwzględny i surowym sędzią.

Gdy chodzi o podgrupę kobiet z niskim poziomem niepokoju, to na podstawie przeciętnych wyników (wysokich) uzyskanych na skali *identyfikacja* i *współhumanitarność* oraz współczynników korelacji można – dodatkowo w stosunku do

¹⁰ Wydaje się, że Jarosz (2004, s. 196) zbyt pośpiesznie zaliczył skalę *wina* do niedojrzałego typu relacji do Boga. Świadczyć o tym mogą wyniki uzyskane przez samego Jarosza (2004, s. 197 i 198), gdzie relacja religijna do Boga typu *wina* pozytywnie koreluje z *kolektywizmem*, jak i z *potrzebą opieki nad innymi* (skala Nur z testu ACL). Również wyniki uzyskane przez autora niniejszego artykułu (por. Śliwak, 1993; Śliwak, Szafrńska, 2000) dowodzą, że relacja religijna *wina* nie różnicuje altruistów od niealtruistów ani egzocentryków od endocentryków. Z całą pewnością pełniejsze wyjaśnienie kwestii przeżywania *winy-lęku*, którą mierzy Skala Relacji do Boga autorstwa Hutsebauta, wymaga dalszych badań, aby jednoznacznie stwierdzić, czy badane jest dojrzałe, czy niedojrzałe poczucie winy.

grup zasadniczych – wnosić, że osoby te bardziej identyfikują się z Chrystusem jako idealnym człowiekiem i doskonałym wzorem i chciałyby swoje życie kształtować, opierając się na nauce zawartej w Ewangelii. W stosunku do innych osób wyzbywają się egoizmu i mają dla nich więcej zrozumienia. Wyniki w skali *współhumanitarność* niejako potwierdzają ten wniosek, gdyż wskazują, że kobiety z tej grupy cechuje przypisywanie dużej wartości drugiemu człowiekowi. Bóg dostrzegany jest przez nie w drugim człowieku i przez drugiego człowieka, a więc ukierunkowanie się na Boga dokonuje się poprzez ukierunkowanie się na człowieka. Można by chyba było powiedzieć, że religijność realizowana jest w otoczeniu w przeżywanych na co dzień relacjach międzyludzkich.

Średni poziom niepokoju – prawie wszystkie wyniki siedmiu skal ułożyły się w grupie środkowej pomiędzy wynikami grupy wysokiej i niskiej. Podobnie jest ze skalami, które różnicują osoby z wysokim i niskim poziomem niepokoju, czyli *buntownicznością* oraz *wina-lękiem*. W podgrupie kobiet wyniki grupy środkowej w kilku przypadkach (*buntowniczność*, *wina-lęk* i *identyfikacja*) zbliżone były do wyników grupy wysokiej i w sposób bardzo istotny statystycznie różniły się od grupy niskiej. Daje to podstawę do wyciągnięcia wniosku, że charakterystyka relacji religijnych zarysowana dla kobiet z wysokim poziomem niepokoju bliższa jest kobietom ze średnim poziomem niepokoju.

III. PODSUMOWANIE I DYSKUSJA WYNIKÓW

Celem niniejszego artykułu było poszukiwanie związków między poziomem i strukturą niepokoju a typem relacji do Boga. Sformułowane pytania problemowe koncentrowały się wokół takich ogólnych zagadnień, jak: czy istnieją jakiegokolwiek powiązania między badanymi zmiennymi, czy poziom albo różne typy niepokoju modyfikują relacje religijne, czy istnieje jakaś specyfika powiązań tych zmiennych u kobiet i mężczyzn. Adekwatnie do tak zarysowanych pytań problemowych sformułowano hipotezy. Podsumowując można powiedzieć, że wyodrębnione za pomocą Arkusza Samopoznania Cattella trzy grupy osób z wysokim (W), średnim (S) i niskim (N) poziomem niepokoju ogólnego, jawnego i ukrytego zostały ocenione w aspekcie siedmiu wymiarów religijności mierzonych Skalą Relacji Religijnych do Boga Hutsebauta. Zaprezentowane w niniejszym artykule analizy dotyczące zależności poziomu niepokoju i religijności, mimo że dotyczą odmiennych niepokoju (ogólnego, jawnego i ukrytego), pozwalają na sformułowanie wspólnych, następujących wniosków:

1. Najwięcej i największe różnice w przeżywanych relacjach religijnych odnotowano między grupami z wysokim i niskim niepokojem (ogólnym, jawnym i ukrytym).

2. Wyniki grupy ze średnim poziomem niepokoju również w badanych skalach religijności były „średnie”, tzn. zazwyczaj lokowały się pomiędzy grupą wysoką i niską (bez względu na to, czy jest to niepokój ogólny, jawny czy ukryty). Uzyskane wyniki dają podstawę do stwierdzenia, że istnieje zależność między poziomem niepokoju ogólnego, jawnego i ukrytego a relacjami religijnymi do Boga.

3. W grupach zasadniczych największą ilość powiązań istotnych statystycznie między analizowanymi zmiennymi zauważono w przypadku niepokoju ukrytego (NU). Dotyczą one takich wymiarów relacji religijnych, jak *buntowniczność*, *wina-lęk* i *identyfikacja*. Z kolei siła powiązań, mierzona współczynnikiem korelacji, jest największa w niepokoju ogólnym (EN) i niepokoju ukrytym (NU), a najmniejsza – w niepokoju jawnym (NJ).

4. Biorąc pod uwagę niepokój ogólny, jawny i ukryty oraz wyodrębnione ze względu na płeć podgrupy stwierdzono, że na siedem badanych wymiarów relacji religijnych istotne statystycznie powiązania występują w przypadku czterech skal: *buntowniczności*, *winy-lęku*, *identyfikacji* i *wspólhumanitarności*. Przy czym dwie pierwsze skale wiążą się z niepokojem dodatnio (dodatnie współczynniki korelacji), natomiast dwie następne mają wartość ujemną.

5. Różnice w grupach zasadniczych zdają się być przede wszystkim pochodnymi różnic w podgrupie kobiet, gdyż ilość powiązań między omawianymi zmiennymi jest zdecydowanie większa w podgrupach kobiet niż mężczyzn.

6. Biorąc pod uwagę grupy wyodrębnione ze względu na płeć, najwięcej powiązań istotnych statystycznie między analizowanymi zmiennymi odnotowano w podgrupie kobiet. Dotyczą one niepokoju ukrytego oraz buntowniczności, winy-lęku, identyfikacji i wspólhumanitarności.

Sformułowane powyżej wnioski upoważniają do stwierdzenia, że postawione w pracy hipotezy potwierdziły się (trzy całkowicie, jedna tylko częściowo). Uzyskane wyniki ponad wszelką wątpliwość świadczą o tym, że istnieje związek między poziomem niepokoju ogólnego, jawnego i ukrytego a relacjami religijnymi do Boga (H1). Osoby, których niepokój (ogólny, jawny i ukryty) jest wyższy, charakteryzują się przede wszystkim bardziej negatywnymi relacjami do Boga, przejawiającymi się w buntowniczności, lęku i przeżywaniu winy. Z kolei te typy relacji są mniej widoczne u osób z niższym niepokojem. Można zatem powie-

dzieć, że potwierdziła się również druga hipoteza (H2) sformułowana w artykule, że osoby o różnym poziomie niepokoju odmiennie przeżywają relacje religijne do Boga. Jeżeli chodzi o trzecią hipotezę (H3), mówiącą, że różne typy niepokoju różnie wiążą się z relacjami do Boga, to należy zauważyć, że potwierdziła się ona tylko częściowo, gdyż powiązanie między *buntowniczością* i *wina-lękiem* występuje we wszystkich typach niepokoju (ogólnego, jawnego i ukrytego), a tylko w niepokoju ukrytym stwierdzono dodatkowe powiązanie z relacją religijną zwaną *identyfikacją*. Ostatnia hipoteza (H4) sugerowała, że u kobiet i u mężczyzn różnie wygląda powiązanie między niepokojem i relacjami religijnymi. Uzyskane wyniki jednoznacznie dowodzą, że hipoteza ta potwierdziła się. Powiązania między omawianymi zmiennymi inaczej przebiegają w populacji kobiet, a inaczej wśród mężczyzn.

Wydaje się, że uzyskane w niniejszej pracy rezultaty jednoznacznie potwierdzają stanowisko tych autorów (Potocka-Hoser, 1971; Horney, 1976; Kępiński, 1987; Chlewiński, 1987; Śliwak, 1993, 2001), którzy uważają, że wyższy poziom niepokoju negatywnie wpływa na relacje międzyludzkie – w przypadku omawianych badań na relacje z Bogiem. Z kolei tam, gdzie poziom niepokoju jest niższy, nieodłącznym atrybutem więzi z Bogiem jest poczucie przynależności i bezpieczeństwa (por. Popielski, 1998).

Uzyskane tu rezultaty znajdują potwierdzenie w innych badaniach autora (Śliwak, 1996, 2001), gdzie poszukiwano powiązań między altruizmem i niepokojem. Okazało się, że osoby z wyższym niepokojem ogólnym czy ukrytym odznaczają się niższym poziomem altruizmu, a więc gorszymi relacjami z drugim człowiekiem. To powiązanie dwóch zmiennych widoczne było przede wszystkim wśród badanych kobiet, natomiast jego znaczenie w podgrupie mężczyzn było minimalne.

Istnieje również pewna zbieżność uzyskanych tutaj wyników z wynikami badań Szymołona (2002), który analizując powiązania między postawami prospołecznymi (odznaczają się niższym niepokojem – por. Śliwak, 1996, 2001) a religijnością stwierdza między tymi zmiennymi zależność pozytywną. W innym miejscu autor ten (Szymołon, 1999) pisze, że otwarte i wrażliwe nastawienie człowieka na świat i innych ludzi, a więc bez większego niepokoju, sprzyja pogłębianiu się więzi z Bogiem.

Konieczna i Tomkiewicz (1994), stosując w swoich badaniach skalę Hutsebauta w celu porównania religijności osób z małżeństw sakramentalnych i pozasakramentalnych, odnotowują, podobnie jak w niniejszych badaniach, że relacje

religijne do Boga dają większy rezonans (wiążą się z drugą zmienną w sposób istotny statystycznie) w przypadku kobiet, natomiast słabszy związek odnotowano w podgrupie mężczyzn.

Prezentowane tu wyniki dają podstawę do stwierdzenia, że wśród mężczyzn poziom niepokoju nie modyfikuje w sposób znaczący przeżywanych relacji religijnych do Boga. Przeciwnie jest w podgrupie kobiet, gdzie relacje religijne wykazują silne powiązanie z poziomem niepokoju. Wyższy poziom niepokoju ogólnego zdaje się decydować o tym, że relacje do Boga są inne niż w grupie z niskim poziomem niepokoju. Można by zatem postawić tezę, że niepokój u mężczyzn nie przenosi się, albo przenosi się tylko w nieznacznym stopniu, na relacje religijne do Boga. Natomiast u kobiet różny poziom niepokoju uwidacznia się w różnie przeżywanych relacjach religijnych do Boga. Prawdopodobnie kobiety z wysokim niepokojem ogólnym są nastawione obronnie wobec własnego „ja”. Wysoki niepokój sprawia, że nie mogą one przekroczyć własnego egotyzmu i otworzyć się na „ty”, dlatego w relacjach do drugiej osoby, w tym przypadku Boga, występuje bunt, poczucie winy, lęk i odrzucanie Chrystusa jako wzoru godnego naśladowania. Jarosz (2004, s. 200) na podstawie własnych badań stawia ciekawą tezę, że relacja do Boga u mężczyzn wypływa z ich potrzeb, u kobiet zaś jest uwarunkowana szerszą sferą osobowości. Stąd też zakłócenia w jakimkolwiek obszarze osobowości u kobiet mogą się odbić negatywnym echem w relacji do Boga bardziej niż w przypadku mężczyzn. Dalej autor (Jarosz, 2004) sugeruje, że mężczyźni w swoim funkcjonowaniu bardziej koncentrują się na wybranych obszarach życia i ich reakcje są bardziej adekwatne, gdyż w mniejszym stopniu kierują się oni czynnikiem emocjonalnym. Ta specyfika funkcjonowania mężczyzn zostaje przeniesiona na relacje interpersonalne, w tym na relacje do Boga.

Na zakończenie należałoby jednak podkreślić, że pełne i satysfakcjonujące zinterpretowanie różnych wyników w populacji kobiet i mężczyzn nie jest proste, co zresztą podkreśla również wielu innych autorów (por. Jarymowicz, 1979). Trudność ta wynika z faktu, że zmienna „płeć” jest psychologicznie bardzo nośna, gdyż kryją się za nią złożone uwarunkowania kulturowe, stosowanie przez rodziców i instytucje wychowawcze określonych technik socjalizacyjnych (por. Mądrzycki, 1986; Pospiszyl, 1986; Eagly, 1983; Anderson, 1976). Alice Eagly (1983) pisze, że każda kultura obliuguje kobietę i mężczyznę do przestrzegania odmiennych zasad i norm, co w rezultacie sprawia, że inne cechy i zachowania uczy się cenić kobieta, a inne mężczyzna. Co więcej, poszczególne kultury różnią się tym, jakie wymagania odnośnie do zachowań stawiają mężczyźni i kobiety

(Frączek, Kirwil, 1986). Właśnie stosowanie różnych, w zależności od płci, technik socjalizacyjnych ma wpływ na rozwój różnych dyspozycji osobowościowych do nawiązywania zróżnicowanych relacji interpersonalnych (por. Karyłowski, 1882, s. 94; Matuszewska, 1993; Zalewska, 1999). Jeżeli – jak zauważono wyżej – model relacji religijnych czerpany jest z relacji międzyosobowych, to bardziej zrozumiałe wydają się stwierdzone w niniejszym artykule różne wyniki w populacji kobiet i mężczyzn.

Jedno nie ulega wątpliwości i to można przyjąć jako wniosek końcowy, że wyniki uzyskane przez kobiety i mężczyzn zarówno w tych badaniach, jak i w wielu podobnych pozwalają sformułować – jak się wydaje – całkowicie uzasadniony wniosek, aby dalsze badania w tym zakresie prowadzone były z uwzględnieniem płci osób badanych.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson, J. R. (1976). *Language, memory and thought*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Argyle, M. (1999). *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: PWN.
- Cattell, R. B., Scheier, I. H. (1967). *Handbook the IPAT Anxiety Scale Questionnaire*. Institute for Personality and Ability Testing, Illinois.
- Cekiera, Cz. (1985). *Toksykomania*. Warszawa: PWN.
- Chlewiński, Z. (1987). *Postawy a cechy osobowości*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Eagly, A. H. (1983). Gender and social influence: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 38, 9, 971-981.
- Frączek, A., Kirwil, L. (1986). Identyfikacja ze społecznym wzorcem płci a agresja u dzieci. W: A. Frączek (red.), *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej* (s. 47-78). Wrocław: Ossolineum.
- Grzesiuk, L., Trzebińska E. (1978). *Jak ludzie porozumiewają się*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Horney, K. (1976). *Neurotyczna osobowość naszych czasów*. Warszawa: PWN.
- Hutsebaut, D. (1980). Belief as lived relations. *Psychologica Belgica*, 20, 33-47.
- Jacyniak, A., Płużek, Z. (1996). *Świat ludzkich kryzysów*. Kraków: WAM.
- Jagiello, A. (1987). *Rodzina a rozwój postaw religijnych*. Wrocław.
- Jarymowicz, M. (1979). *Modyfikowanie wyobrażeń dotyczących „ja” dla zwiększenia gotowości do zachowań prospołecznych*. Wrocław: Ossolineum.
- Jarosz, M. (2004). *Interpersonalne uwarunkowania religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Karyłowski, J. (1982). *O dwóch typach altruizmu*. Wrocław: Ossolineum.
- Kępiński, A. (1987). *Lęk*. Warszawa: PZWL.
- Konieczna, J., Tomkiewicz, A. (1994). Postawy religijne osób z małżeństw pozasakramentalnych. *Roczniki Teologiczne*, 41, 6, 97-123.

- Krawczyk, M. (1972). Nastawienia egocentryczne i nieegocentryczne a choroba psychosomatyczna. *Zeszyty Naukowe Instytutu Psychologii UW*, 1, 81-142.
- Łazowski, J., Płużek, Z. (1985). Program własnych badań. W: J. Łazowski (red.), *Problemy psychosomatyczne w chorobie wrzodowej żołądka i dwunastnicy* (s. 64-106) Warszawa: PZWL.
- Malewska, H. (1965). Poczucie zagrożenia a stosunek do innych. *Studia Socjologiczne*, 2, 101-118.
- Maruszewski, M. (1983). *Analiza procesów poznawczych jednostki w świetle idealizacyjnej teorii nauki*. Poznań: WN UAM.
- Matuszewska, M. (1993). Pełnienie ról rodzinnych a zmiany rozwojowe w postawach altruizmu-egocentryzmu u młodych dorosłych. *Przegląd Psychologiczny*, 36, 1, 49-63.
- Mądrzycki, T. (1986). *D deformacje w spostrzeganiu ludzi*. Warszawa: PWN.
- Mika, S. (1984). *Psychologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Otto, R. (1993). *Świętość. Elementy racjonalne i irracjonalne w pojęciu bóstwa*. Wrocław: Thesaurus Press.
- Popielski, K. (1998). Fenomen religijności a noetyczny wymiar człowieka. *Zeszyty Naukowe KUL*, 41, 49-63.
- Potocka-Hoser, A. (1971). *Wyznaczniki postawy altruistycznej*. Warszawa: PWN.
- Pospiszyl, K. (1986). *Psychologia kobiety*. Warszawa: PWN.
- Prężyna, W. (1968). Skala Postaw Religijnych. *Roczniki Filozoficzne*, 4, 75-90.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Siek, S. (1980). *Osobowość a higiena psychiczna*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Siek, S. (1983). *Wybrane metody badania osobowości*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Szymoń, J. (1999). *Lęk i fascynacja. Osobowościowe korelaty lęku i fascynacji w przeżyciu religijnym*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Szymoń, J. (2002). Postawy prospołeczne a religijność. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 181-193.
- Śliwak, J. (1988). *Psychologiczne korelaty altruizmu endocentrycznego i egzocentrycznego* (mps pracy doktorskiej, Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski).
- Śliwak, J. (1993). Altruizm a religijność człowieka – badania empiryczne. *Roczniki Filozoficzne*, 41, 4, 41-52.
- Śliwak, J. (1996). Altruizm endo-egzocentryczny a poziom niepokoju. *Analecta Cracoviensia*, 28, 143-159.
- Śliwak, J. (2001). *Osobowość altruistyczna*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Śliwak, J., Szafrąńska, M. (2000). Poziom altruizmu a przeżywane relacje religijne do Boga. W: T. Doktor, K. Franczak (red.), *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje* (s. 161-185) Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.
- Zalewska, A. (1999). Ważność altruizmu jako wartości dla uczącej się młodzieży. *Psychologia Wychowawcza*, 42, 2, 108-119.
- Zdybicka, Z. (1977). *Człowiek i religia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

ANEKS

Tab. 1. Współczynniki korelacji (r Pearsona) między niepokojem ogólnym (EN) mierzonym Arkuszem Samopoznania Cattella a typami relacji religijnych mierzonych Skalą Relacji do Boga Hutsebauta

	Niepokój ogólny (EN)					
	Grupa zasadnicza (K + M) n – 360		Kobiety n – 190		Mężczyźni n – 170	
	r	p	r	p	r	p
Zależność	-0,004	n.i.	-0,053	n.i.	0,026	n.i.
Autonomia	-0,010	n.i.	0,076	n.i.	-0,098	n.i.
Buntowniczość	0,202	0,000	0,337	0,000	0,013	n.i.
Wina-lęk	0,331	0,000	0,463	0,000	0,094	n.i.
Identyfikacja	-0,097	n.i.	-0,234	0,001	-0,018	n.i.
Współhumanitarność	-0,015	n.i.	-0,129	n.i.	0,032	n.i.
Norma etyczna	-0,022	n.i.	-0,124	n.i.	0,025	n.i.

Tab. 2. Współczynniki korelacji (r Pearsona) między niepokojem jawnym (NJ) mierzonym Arkuszem Samopoznania Cattella a typami relacji religijnych mierzonych Skalą Relacji do Boga Hutsebauta

	Niepokój jawny (NJ)					
	Grupa zasadnicza (K + M) n – 360		Kobiety n – 190		Mężczyźni n – 170	
	r	p	r	p	r	p
Zależność	0,086	n.i.	-0,009	n.i.	0,074	n.i.
Autonomia	-0,062	n.i.	0,015	n.i.	-0,111	n.i.
Buntowniczość	0,164	0,002	0,300	0,000	0,063	n.i.
Wina-lęk	0,279	0,000	0,398	0,000	0,175	0,022
Identyfikacja	0,000	n.i.	-0,160	0,028	0,110	n.i.
Współhumanitarność	0,086	n.i.	-0,039	n.i.	0,110	n.i.
Norma etyczna	0,063	n.i.	-0,063	n.i.	0,122	n.i.

Tab. 3. Współczynniki korelacji (r Pearsona) między niepokojem ukrytym (NU) mierzonym Arkuszem Samopoznania Cattella a typami relacji religijnych mierzonych Skalą Relacji do Boga Hutsebauta

	Niepokój ukryty (NU)					
	Grupa zasadnicza (K + M) n – 360		Kobiety n – 190		Mężczyźni n – 170	
	r	p	r	p	r	p
Zależność	-0,050	n.i.	-0,043	n.i.	-0,098	n.i.
Autonomia	0,007	n.i.	0,036	n.i.	-0,008	n.i.
Buntowniczność	0,178	0,001	0,222	0,002	0,145	n.i.
Wina-lęk	0,281	0,000	0,360	0,000	0,197	0,010
Identyfikacja	-0,145	0,006	-0,233	0,001	-0,082	n.i.
Współhumanitarność	-0,076	n.i.	-0,165	0,023	-0,041	n.i.
Norma etyczna	-0,069	n.i.	-0,095	n.i.	-0,071	n.i.

ANXIETY AND RELIGIOSITY

S u m m a r y

This article undertakes the issue of associations between anxiety and religiosity, understood as experiencing the relationship with God. According to numerous authors, e.g. Horney (1976, p. 53), Kępiński (1987, p. 298), Argyle (1999), anxiety exerts strong influence on human behaviour. Argyle, the famous researcher of interpersonal relationships, points to such consequences of high anxiety as isolation from others, lack of friends, egocentrism, deficits of social adaptation, low assertiveness, tendency to submissiveness. R. B. Cattell holds that individuals with high characterological anxiety reveal low efficiency in adaptation processes, lack of self-confidence, distrust in oneself and others. The objective of the study presented in this article was to investigate associations between general, overt and covert anxiety (IPAT Anxiety Scale by Cattell) and features of the relationship with God (The Scale of Relationship to God by D. Hutsebaut). The results showed statistically significant associations between general, overt and covert anxiety, gender and four dimensions of religiosity: rebelliousness, guilt, identification, cohumanity. The first two scales showed positive correlations with anxiety and the latter two scales – negative correlations.

Key words: anxiety, structure of anxiety, general anxiety, covert anxiety, overt anxiety, religiosity, live relationship to God.

Translated by Konrad Janowski